

на цей рівень світової культури й очолити її прогресивний, неонаціоналістичний рух”.

Не станемо тут розглядати ще деякі рідновірські течії, що з'явилися в останні 10-15 років на теренах України. Тут і огнищани (прихильники язичницького бога Перуна), і ладовіри, і слов'янсько-ведичний рух “Хара-Хорс”. Маємо велике різноманіття, часто конкуруючих між собою, рідновірських спільнот. Навіть в одній конфесії вони можуть мати водночас декілька своїх варіантів. Так, нині складно навіть сказати, скільки маємо зараз в країні духовних центрів РУНВіри і хто є головою по Україні ОСІДУ РУНВіри - Богдан Островський, Володимир Чорний, Богдан Савченко, а чи ж хтось із Черкас. Так само тяжко визначитися і з тим, де ж знаходиться цей центр – в Києві, Черкасах, Львові, а чи в Хмельницькому.

Рунвірство в жодній із своїх конфесій не стало в Україні масовим явищем. Маємо захоплення ним лише окремих осіб і то переважно з української інтелігенції, яка в силу тих чи інших мотивів не вдовольнилася християнством.

Що об'єднує різні рунвірські течії, то це національний оптимізм. “Вороги України вірять, що українці не збудують самі для себе державу, бо їх ослаблює дух анархізму, самопоїдання і роз'єднання. Тому вірні РУНВіри повинні своїм поведженням демонструвати перед світом, що українці стають новими людьми, самодисциплінованими будівниками рідної Держави”, - закликає один з листів до рунвірів із Оріяни (Липень, 1995).

Проте, функціонуючи в поліконфесійному середовищі, рідновірству слід рахуватися з реаліями релігійного життя, визнавати те, що історію заднім числом не переписеш, а її даність (навіть ту, що є) можна повернути на шлях служіння Україні, українському народу в цей складний час одержаного ним останнього шансу на національне виживання. Не відштовхувати слід рідновірам і рунвірам від себе українців-християн (подеколи навіть в образливій формі), а шукати шляхи до співпраці з ними в ім'я спільної мети, яка зветься УКРАЇНА.

ПРО ТОТЕМІЧНІ УЯВЛЕННЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ**

Тотемічні міфи складають один з найпоширеніших типів міфотворчої діяльності людини родоплем'яного суспільства. Водночас вони належать до того типу міфів, які найраніше потрапили в поле зору дослідників-етнографів, психологів та психіатрів, філософів і літературознавців.

У багатющій спадщині досліджень тотемізму, починаючи з 70-80-х років XIX ст., в працях Дж.Леббока (J.Lebbok), Дж.Фрезера (J.Frazer, 1854-1941) та Г.Спенсера (H.Spencer, 1820-1903) розгляду піддані форми історичних виявів тотемізму, його багатогранні зв'язки з іншими елементами первісного світогляду й соціальними структурами, його сліди й релікти в продуктах духовної творчості пізніших епох (докл. огляд літератури див.: Ляликов Д. Тотемизм //Философская энциклопедия.- В 5 т.- М., 1970.- Т. 1.- С. 250-251)

Особливо ґрунтовному аналізу в літературі були піддані такі аспекти тотемізму як його зв'язок з інститутом екзогамії (Фрезер [Фрезер Дж. Золотая ветвь.- М.,1983]) та обрядами родоплем'яні організації (Б.Малиновський (Malinowski, 1884-1942)) - особливо обрядом ініціації і через нього зі з'ясування ролі тотемізму в структуруванні суспільства та соціалізації індивіда (М.Еліаде (M.Eliade, 1907-1986) [Элиаде М. Тайные общества.-М., 2002]).На багатому історичному матеріалі прослідковано роль тотемізму в формуванні єдності всіх членів спільноти (Ю.Семенов [Семенов Ю. Возникновение человеческого общества.- Красноярск, 1962]) та становленні культуротворчої діяльності людини (С.Токарев [Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие.- М.,1964]).

Явище тотемізму в давньоукраїнській міфології розглядалось (щоправда, скоріше, дотично, через аналіз моральних аспектів у продуктах фольклорної творчості) в працях Г.Булашева [Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування.- К., 1992], О.Воропая [Воропай О. Звичаї нашого народу.- В 2-х т.- Мюнхен, 1958], М.Чумарної [Malinowski B. Rolle des Mythos im Leben //Malinowski B. Schriften zur Anthropologie. Bd 4/2.- F/a M., 1986].

* Ятченко В.Ф. – доктор філософських наук, професор Національної аграрної академії (м. Київ).

** © Ятченко В.Ф., 2003

На сьогодні в дослідженні проблем тотемізму в українській міфології дохристиянської доби залишається багато нерозкритих проблем. На відміну від стану вивчення західноєвропейської міфології, нез'ясованим залишається проблема архетипічного підґрунтя тотемістичних уявлень в українській дохристиянській міфології, ролі тотемізму в спробах розв'язання людиною метафізичних проблем свого буття. Це дуже важливі проблеми дослідження світоглядних основ національного буття, але й дуже складні. Спробуймо окреслити контури деяких із цих проблем.

Розпочнемо з питання про пов'язаність тотемістичних уявлень з архаїчними психофізіологічними структурами - з тим, що К.Юнг (K.Jung, 1875-1961) називав архетипами, колективним підсвідомим. Насамперед слід відзначити, що ми не маємо цілісних текстів давньоукраїнської міфології, де б збереглися в первісному стані уявлення тотемістичного світогляду, як це є, наприклад, в австралійській міфології чи міфологіях ряду африканських племен. Це, безперечно, накладає свій відбиток на дослідження, різко ускладнюючи їх, збільшуючи гіпотетичність їх висновків. Але в тих продуктах міфологічної свідомості дохристиянської доби, які, будучи первісно сакральними текстами, збереглися в народній пам'яті й були зафіксовані дослідниками у вигляді українських обрядових пісень, казок чи замовлянь, ми зустрічаємо немало реліктових окрушин міфологічного, в тому числі й тотемістичного світогляду. І це дозволяє (ба більше - унеобхіднює), застосовуючи розроблені й апробовані в етнопсихології й філософії методи, частково реконструювати елементи прадавнього світогляду.

Подивимось спочатку, як були репрезентовані в українському фольклорі найпоширеніші згадки про тотеми. Нестеменно, одним із найархаїчніших тут (як і на загал в світовій міфології) виступив тут образ дерева, позаяк дерево - це один із архетипічних образів.

Не треба бути глибоким знавцем української фольклорної спадщини, аби помітити, що одним із найчастіше згадуваних образів у текстах українських народних пісень, колядок, загадок і замовлянь є саме образ дерева.

Дерево в тих текстах українського фольклору, корені яких сягають далеко в глибінні язичницьких вірувань, є (разом з архетипами води, каменю, змії, гори) центром первісної моделі світобудови. Воно є також місцем, де мешкають сили, що допомагають людині у боротьбі проти злих сил, тобто виконують ту головну роль, яка призначена в міфологічному світогляді тотемам. Ось, наприклад, в текстах багатьох українських замовлянь фігурує образ сокола, що сидить на дереві і

“розганяє уроки”, “розмітає крикливці”, а під деревом (в текстах інших замовлянь) сидить дівчина, яка викликає з тіла пропасниці чи зашиває рани й зупиняє кров. Також за давньою традицією українці в дуба просять сили для сина, а в берези - для дочки. Бачимо, отже, переплетіння в образі дерева космогонічних та тотемних елементів міфологічного світогляду, а сам тотем корелює тут з образом першотворця. Залишилися в українських казках і сліди (хоч і дуже нечисленні) міфу про походження людини від шлюбу жінки з тотемом-деревом (всім-бо відомий персонаж Котигорошка з однойменної казки).

Дерево, як бачимо, сприймається як помешкання божества, а інколи і як саме божество - добре чи зле. Це залишило свій слід у народних повір'ях про чудесні властивості того або іншого дерева: бузина - дерево диявола, суха верба - житло чорта, липа відвертає прокляття жінок від чоловіків та ін. В ряді текстів обрядових пісень подибуємо ставлення до дерева або до трави як до втілення конкретного бога чи божества. Особливо це видно по текстах веснянок і гаївок. Отже дерево (як і інша рослина) - тіло й кров бога. Це вже пізніша раціоналізація первісного архетипу, міфологічне його переосмислення, в якому архетип знятий в міфологічній свідомості. Споживання тіла й крові божества означає прилучення до нього й переймання його сили й міці. Звідси бере початок духовно-практичний аспект використання людиною лікарських рослин. (Найрельєфніше це виявило себе в грецькій міфології. З тіла Аттіса, який себе оскопив і вбив, виростили - за проханням батька Аттіса Агдітіса до Зевса - квіти й дерева). Водночас це ж божество вимагало собі жертв, що свідчить на користь розуміння дерева як втілення тотему. Таку рису міфологічних уявлень спостерігаємо і в уламках міфологічного світогляду предків східних слов'ян. Дуби на горах, як описує О.Воропай [Воропай О. Звичаї нашого народу.- В 2-х т.- Мюнхен, 1958.- Т.2.- С. 23-25], використовувались нашими предками для поганських ігрищ, неодмінним елементом яких ставали ритуали жертвопринесення. Підтвердженням цьому слугує зокрема відома дитяча гра “горю-дуба” або “горю-пень”. В ній між гравцями-дівчатами ведеться такий діалог:

- Горю, горю пень!
- Чого гориш?
- Красної дівчини хочу!
- Якої?
- Тебе молоді!

Після цього “красна дівчина” втікає з гори на долину (це характерно!), а “горю-дуб” намагається її зловити.

Релікт жертвопринесення тотемові тут очевидний. Вибір же його атрибутів (гора, дерево, вогонь) має, певно, ще давніше походження, Вони (атрибути) закорінені у “вічних” архетипах. Мабуть тому, хоч сам обряд себе давним-давно зжив, знищив і забувся, його атрибути актуалізуються й зараз у дитячих іграх та народних піснях, де фігурує образ дуба на горі (“Ой на горі сухий дуб стояв”, “Ой на горі два дубки”) або в русальних піснях, пов’язаних з хороводом навколо прибраного дерева. А з іншого боку маємо тут релікт явища надзвичайної ваги. Бачимо спробу перенесення об’єкту жертвопринесення як священного акту з людини на іншу істоту, в даному разі - на дерево. Важливість цієї обставини полягає в тім, що в такий спосіб підсилюється дія заборони канібалізму, адже в цьому разі реальне поїдання органів людського тіла самими ж членами спільноти замінюється символічним “поїданням” жертви деревом-тотемом.

З іншого боку, дерево сприймається як засіб досягнення людиною мети виломлення за межі існуючого буття й проникнення в інші світи. Етнографи відзначають, що предки українців раніше ставили на могилах дерево, щоб душі по ньому легше було піднятися на небо (може й сьогоднішній звичай садити на могилах дерево започаткувався звідси?). У багатьох українських казках герой по дереву лазить на небо і здійснює там свої подвиги.

У пізніших текстах дерево в центрі Всесвіту замінюється християнізованими персоналіями: Пречистою, Іваном Богословом, Ісусом. Прадерево все частіше в народній творчості репрезентується конкретними породами дерев - калиною, березою, дубом, грушею, лозою, тополею, яблунею, а відтак архетип поступово витісняється однією з форм своєї раціоналізації - етноархетипом. А вже етноархетип неодмінно виступає в різноманітті своїх форм. Видатний український етнограф К.Сосенко (1861-1941) витлумачує таку різноманітність як вказівку на те, що наші предки вбачали творчу силу природи в кожному місці землі. Може це й так, а можливо, що ці різновиди священного дерева відбили уявлення про конкретні тотеми різних племен або родів. В будь-якому разі тотемічний елемент світогляду проглядає тут вельми промовисто. І це є не лише в казках. Концепти дерева, моря, гори у своїй єдності зустрічаються у веснянках, гаївках.

Можна, отже, стверджувати, що архетип дерева - це своєрідний світоглядний сфінкс, в якому людина вже (і водночас ще

лише) проламується крізь тіло божества - природної за своїм походженням істоти. Людина вже починає відчувати свою відмінність від божества, свою самість, і в той же час вона ще боїться цієї самості, тому раз-по-раз знову намагається *злитися* з божеством, прихилитися під його захисток.

Таким чином, на прикладі дослідження дерева як тотему в українській дохристиянській міфології ми можемо припустити, що тотемізм - це одна з найперших спроб людини поставити і відповісти на питання: хто я є? Це спроба самоідентифікації людини, спроба поглянути на себе ніби збоку і визначити свою сутність. Звичайно, тут ще зовсім не йдеться про теоретичний інтерес: питання про своє походження людина ставить для того, щоб довести свою генетичну єдність з могутнім тотемом і у єдності з ним протистояти злим силам (духам, хижакам чи вороже налаштованим чужинцям). Та все ж бачимо в цих спробах перші пошуки відповідей на ті питання, які хвилюють людину протягом усього її існування.

З тотемним образом дерева в українській дохристиянській міфології пов’язаний ще один важливий культурно-історичний феномен - образ божества, яке творить світ з власного тіла. В давньоіндійській міфології відомий образ Пуруші - першолюдини, з тіла якого виникли елементи світобудови й світова душа. В давньоукраїнській міфології, очевидно, теж був подібний образ, але яким він був нам невідомо. Залишились лише уламки міфу, в якому розповідалось про якесь божество чи бога, котрий створив природу з власного тіла. Ці уламки збереглись в текстах русальних пісень. Те, що таких текстів збереглося кілька, дозволяє розширити поле досліджень і робить їх результати надійнішими.

Маємо текст однієї купальської пісні, у якій ідеться про те, як дівчина пішла до Дунаю по воду, ступила на хитку кладку, впала у воду і втонула – її мати зібрала людей і дала їм такий заповіт:

- Не беріте, люди, в Дунаї води,
В Дунаї вода - Ганнина сльоза.
Не ловіте, люди, у Дунаї щуки,
В Дунаї щуки - Ганнині руки.
Не ловіте, люди, у Дунаї сомів,
У Дунаї соми - Ганнині ноги.
Не ламайте, люди, по лугам калини,
По лугам калина - Ганнина краса.
Не рвіте, люди, по лугам терну,

У лузі терен - Ганнині очі.
 Не косіте, люди, по лугам трави,
 По лугам трава - Ганнина коса.

[Ігри та пісні.-К., 1963.- С. 389]

Перед нами унікальний текст, в якому зафіксована одна з найранніших форм міфологічного уявлення про творення світу з тіла першотворця. Персонаж тут поринає в Дунай, тобто зливається з архетипом води, яка, за переконанням К. Юнга, позначає прастихію, позачасовість, вічне начало. В іншому тексті купальської пісні героїня топиться сама, не стерпівши наруги, і з її тіла також творяться елементи природи і вона сама знову ж заповідає людям не брати з моря води, а з городу зілля, не ламати калини і т. ін. Цього разу теж бачимо феномен творення світу, але тепер підкреслюється момент самопожертви творця, в сюжет вноситься складник трагізму. Бачимо також сліди табування певних дій, зумовлені тим, що споживання певних речей є споживанням тіла бога, тотемного першопредка. Прадавнє минуле висвітило красочок своєї таїни первісного синтезу тотема і табу.

Але найпоширенішим в давньоукраїнській міфології образом тотема є поза будь-яким сумнівом образ тура (в різних текстах зустрічаємо різновиди цього образу - олень, бик, корова). Це вже етноархетипічний образ, символ більш розвиненої міфологічної свідомості, а тому позначає собою складніші духовні, культурні феномени. Пригляньмось до нього ближче.

Походження цього образу, безперечно, соціально-культурне; жодної поважної підстави для твердження про його архетипічну природу немає. Образ бика в світовій міфології часто-густо пов'язаний із носієм влади – чи то над богами й людьми як бог (Зевс), чи над людьми як культурний герой (Манді в нуристанській міфології) або ж як реальний управитель (бик як символ влади єгипетського фараона).

Українська (а почасти й загалом слов'янська) фольклорна спадщина міфологічного походження кореспондує нам образ бика як:

а) тотема-зачинателя роду. В казці “Іван Бикович” герой (дитя-богатыр) народжується від шлюбу жінки з тотемом-биком. Аналогічні сюжети є в російських, болгарських казках;

б) своєрідного оберерегу або ж точніше істоти, яка здатна допомогти в боротьбі зі злими силами. “Лихі речі, лихі мислі на добре переверніть, бо Іван їде чорними волон”, - говорить в українському замовлянні. В болгарській казці “Хлопчик-орач” розповідається про те, як хлопчик за допомогою чарівних телят, отриманих у знахарки, рятується

від підступів чаклунки, здійснює подвиги. І ще одна характерна деталь: в сюжеті цієї казки теля підчепило рогом сонце і те повернулось із вечірнього пругу в зеніт.

Чому така симпатія до цього образу і звідки така віра в чудодійну силу бика (або тура, як його називають в українській міфології)? Найімовірніше, що маємо тут справу з тотемом. На цю думку нашолюбують і дані археологічних розкопок. В так званому першому кромлехові Велико-Олександрівського кургану зберігаються залишки принесеного в жертву бика, вміщені в середині (в ділянці серця) людиноподібної конструкції кургану. А ось у похованні Висока Могила - навпаки: зроблена досипка у вигляді голови бика, а небіжчик лежить у лівій частині досипки, де мусить “поміщатись” серце бика. Ю. Шилов небезпідставно вбачає в цьому ототожненні сузір'я Тельця й людини. В колядках та щедрівках часто згадується дев'яти-, а інколи десятирогоий тур. Ймовірно, що це образ оленя. Пізніше ці образи поєднались. Олень же був священною твариною (чи може й божеством) ще за часів київського князювання Олега (882-912). Про це свідчать і малюнки та написи на уламках язичницького святилища, знайдені у 1884 р. в с. Буша Ямпільського району на Вінниччині. На уламку стіни зображена людина з чашею в руках, що стоїть навколішки перед деревом; за людиною стоїть олень. І напис: “Аз есмь Миробог, жрец Ольгов”. Тут же знайдені записи з іменами Перуна й Хорса, Олега й Ігоря [Степовик Д. Скарби України.- К.,1990.- С. 28].

Про тотемні функції бика повідали нам українські та російські народні казки. Герой казки “Іван Бикович” відзначається надприродною силою, перемагає змія. Корова рятує й ошасливлене героїню в казці “Крихітка Хаврошечка”. Створення цих сюжетів вочевидь належить племенам, тотем яких - бик. А якщо до уваги прийняти те, що Хаврошечка була пастушкою, то можна, хоч і з великою часткою умовності, допустити, що авторами таких міфологічних сюжетів були скотарі.

Примітним у образі тура є його зв'язок із сонцем. В нуристанській міфології бог Манді (змієборець, деміург, культурний герой, про якого вже згадувалось) виступав у образі бика, на плечах у нього були сонце й місяць. В українській щедрівці на одному із рогів тура стоїть терем, а в теремі - сонце. А в одній із колядок співають про парубка, в якого сорочка шита “в сонці в віконці”, а сушена “в тура на розі” [Колядки та щедрівки.- Коломия, 1990.- С. 7]. Маємо деякі підстави вважати, що бик був символом Сонця в трипільців. О.Знойко в монографії “Міфи Київської землі та події стародавні” пише, що під час

розкопок Луки-Врублевської на Дністрі знайдено піч, що символізувала Сонце. Під нею була захована голова бика, а в печі спалювались жертви - кам'яні жіночі фігурки.

Боротьба племен, які мали різних тотемів, різні культури відбилась і на образі тура в українському фольклорі. В одній з щедрівок співається про поєдинок Іванка з дев'ятирогим Туром (Оленем). Переможений тур віддає Іванкові свої роги (символ влади чи святості. Цей же символ зустрічаємо і в єгипетській міфології). Згадаймо, що в уявленні багатьох племен вбити чи підкорити тотем – ворога означає перемогти й саме плем'я ворожого тотему. “Звіриний образ чорта, з рогами, з хвостом, з шерстю, показує його давніший образ міфологічного тура-олена з дев'ятьма рогами”, - вважає І.Нечуй-Левицький [Нечуй-Левицький І. Світогляд нашого народу. Ескіз української міфології.- К., 1990.- С. 57]. Як не згадати тут і колядки, в яких колядники “погрожують”: “Як не даси пирога, візьму бика за рога та виведу на поріг, та викручу правий ріг. Буду рогом трубити, а воликом робити”.

Як бачимо, в фольклорі й міфології українців зустрічаються цілком протилежні за компліментарністю спогади про етноархетип бика. Тож знову напрошується думка про збереження в історичній пам'яті уламків світогляду різних етносів. Та й висліди археологів ніби зміцнюють цю думку. Б.Рибаків звертає увагу на те, що в речах, знайдених при розкопках лісостепових курганів, на відміну від скіфських степових, часто зустрічаються зображення оленя (лося) [Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.-М.,1988.- С. 61]. Але ж саме скіфські ідоли зображуються з турячим рогом в руках. Залишається припустити, що образ дев'ятирогого тура-олена, то вже пізніший сплав уявлень різних племен про різні тотеми.

Отже, креативна функція образу бика полягає в тім, що його використання надає нам частку матеріалу для поглиблення знань про етногенез українців. Для виявлення ж закономірностей і особливостей становлення ментальності українського етносу цей етноархетип може прислужитися хіба що як допоміжний матеріал.

Як бачимо, навіть побіжний погляд на проблему тотемізму в українській дохристиянській міфології розкриває нам нові грані важливих проблем становлення особистості, розвитку світоглядних уявлень в системі міфологічної свідомості.

КРИТЕРІЇ ХРИСТІЯНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ У СТАРОДАВНІХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ**

II Ватиканський Собор Вселенської Христової Церкви під гаслом „аджорнаменто” закликав християн новим поглядом глянути на нехристиянські релігії, а також ті, які готували прихід Христового слова на їхні землі. „Вже з давнини і по сьогоднішні часи серед різних народів існує певне відчуття цієї тайної сили, що діє в явищах природи та в подіях людського життя, більше того, а деколи й визнання Найвищого Божества, а то й Отця. Це пізнання і відчуття просякає глибоким релігійним почуттям їхнє життя. ...Католицька Церква не відкидає нічого з того, що в цих релігіях є правдиве і святе. З щирою пошаною глядить на ці способи життя і дії, на ці заповіді і науки, хоча в багатьох речах є відмінні від того, що вона визнає і проповідує, не рідко, однак, виявляють промінь тієї Правди, що просвітлює всіх людей” [Декларація про відношення Церкви до нехристиянських релігій // Документи II Ватиканського Собору.- Львів, 1996.- С. 306-307].

Синод єпископів (1997 р.) в Римі закликав упорядників катехизмів не тільки зберігати до інших релігій повагу і розуміння, а навіть створювати думку, що прислухається до цих релігій, і виявляти скрите в них „semina Verbi” (насіння Слова). Це переходить межі класичних вчень про нехристиянські і дохристиянські релігії для пізнання їх духовного досвіду і тих методів, якими їх прихильники пояснювали і висловлюють цей досвід.

В історії різних народів, в тому числі і стародавніх слов'ян, діє закон: чи вони повинні були мати досвід спілкування з Богом у своїх релігіях і через них, або чи вони були цілком нездатні до цього. Специфіка їх історії, суспільства і культури залишали їм цей єдиний вибір. В межах загальної історії Божого самовиявлення стародавня слов'янська релігія виявилась істинним середником Одкровення і Спасіння. Релігійний досвід наших предків набрав своєї форми через їх сім'ї, спільноту, священні тексти, богослужіння, моральні кодекси та інше. Бог правдиво перебував і діяв з метою вести цей досвід в загальну історію Одкровення і Спасіння, при цьому незважаючи на всі ці людські елементи, які виявилися тимчасовими, помилковими.

* Волинець О.О. – кандидат філософських наук, викладач кафедри політології Національного Університету „Львівська політехніка” (м. Львів).

** © Волинець О.О. , 2003